

## KISEBB KÖZLEMÉNYEK

**Megtévesztő adatok régi magyar könyvekről.** A *Hármas Kis-Tükör* 1842-iki kiadásában a Vas vármegyéről szóló fejezetben, Sárvár alatt a következő adat olvasható: „Sárvár, Mező város . . . Itt nyomtatta Gr. Nádasdy Tamás 1538, esztendőben a' legeslegelső magyar új Testamentomot Erdőssy János (Sylvester) által (Új Szigethen), melly 1-ső Ferdinand fíjajinak, a' királyi Herczegeknek van ajánlva” (40. l.).

Ez a téves évszám SYLVESTERREL kapcsolatban még egyszer előfordul a *Hármas Kis-Tükör*ben: „I. Ferdinánd király idejében Nádor volt . . . Nádasdy Tamás gróf, ki evangelika vallású lévén, 1538. eszt. Sárvárrott a' legeslegelső új Testamentomot adta ki nyomtatott betűkkel, melly Ferdinánd fíjajinak, a' királyi Herczegeknek van ajánlva” (193 l.).

KÁROLYI Gáspárral kapcsolatban is hibás adatot közöl e mű: „Gönczön, predikátorkodott Károli Gáspár, ki a' sz. Bibliát a' protestánsok számára 1669. magyarra fordította, mellyel még most is élnek” (59 l.). Az élelmes kiadók, TRATTNER és KÁROLYI e kiadás sajtó alá rendezőjével jegyzetben megemlítették, hogy ennek újabb kiadása náluk 1837-ben megjelent.

A *Hármas Kis-Tükör* népiskolai tankönyv volt, amelynek első kiadását (Pozsony, 1771) LOSONTZY István külföldön is iskolázott jeles pedagógus állította össze és rendezte sajtó alá, későbbi kiadásainak átdolgozására és sajtó alá rendezésére is képzett, művelt férfiakat kért fel a kiadó cég, akik a műben található történelmi, földrajzi, statisztikai adatokat koruk legjelesebb szaktudósainak műveiből vették át, de amint a fenti adatokból látjuk, — sokszor pontatlanul. Tévedne az, aki a fenti adatok alapján SYLVESTER (1541) és KÁROLYI Gáspár (1590) bibliafordításainak eddig ismeretlen 1538-as és 1669-es kiadásait feltételezné.

A *Hármas Kis-Tükör* szerzőinél nagyobb nevek is közöltek megtévesztő adatokat régi magyar könyvekről, — mint pl. SZENCZI MOLNÁR Albert, CZVITTINGER Dávid, BOD Péter, HORÁNYI, SÁNDOR István, TOLDY Ferencz, akik BENCZÉDI SZÉKELY István *Chronica* című művének több példányban ismert, 1559-i kiadása mellett 1558-as kiadást emlegetnek, amely egyetlen példányban sem ismeretes. E kérdésről a Magyar Könyvszemle 1911–1912-i évfolyamaiban vita folyt a régi magyar könyvek jeles bűvára, HARSÁNYI István s e cikk szerzője között; a vita folyamán nyilvánvalóvá lett, hogy a felsorolt régi tudósok részben olyan *Chronica*-t láttak, amelynek nem volt címlapja, s az előszó 1558-as keltezése tévesztette meg őket, részben nem látták a *Chronica*-t, s az 1558-as adatot egymástól vették át.

Még ilyen régi nagytekintélyű nyelvészeknél és könyvészeknél is, mint GYARMATHI Sámuel, WALLASZKY, HORÁNYI, akiknek hibás adataira *Székely Chronikájával* kapcsolatban a Magyar Könyvszemle 1912. évfolyamában mutattam rá (385–386 l.), találunk megtévesztő adatokat.



A *Hármas Kis-Tükör* 1842-i kiadásának összeállítója az „alsóbb oskolák” ige-nyeire gondolt ugyan, amikor az adatokat összegyűjtötte, de messze felülemelkedett e színvonalon: rövid enciklopédiát nyújtott a magyar olvasónak: Magyarország földrajzát, az Austriai Birodalom földleírását, Palaestina ismertetését, Magyarország polgári állapotát, a magyar nemzet történetét, elég sok adattal. A városok ismertetésénél tekintettel van a könyvtárakra (Pest, Debrecen), a nyomdákra (Pest, Buda, Pécs), ami inkább csak a tanítókat érdekelte, s nem az „alsóbb oskolák” növendékeit.

TRÓCSÁNYI ZOLTÁN

### Adalék XVII—XVIII. századbeli nyomtatványok meghatározásához.

Az *m.* — azaz *m* utána *pont* a mert kötőszó rövidítése. SZATHMÁR-NÉMETI Mihály *Halotti centuria* című művében (Kolozsvár, 1683) fordul elő. A kötet elején gyakran, később szórványosan. Például:

„m . . . a' halál alá rekesztettünk” (4), „m. az ő eseti hozta bé . . . a' bünt” (4), „m. nincsen mi bennünk . . . igasság” (6), „m. nincsen az halál ellen tanács” (16), „m. . . életünket . . . meg nem válthatjuk” (18). Ez a rövidítés kis *m*-mel és nagy *m*-mel egyaránt előfordul.

Eddigi kutatásaim során más nyomtatványban nem talákoztam vele. Ez vagy a kolozsvári nyomdának, vagy korrektorának, de valószínűbb, hogy a nyomdai kézirat leírójának, a szerzőnek vagy másoló íródeákjának volt „gyorsírási rövidítése”, ami a nyomdába adott kéziratban is benn maradt. A szedő kiszedte a kéziratot úgy, ahogy előtte volt, a korrektor csak a második íven vette észre a különös rövidítést, s ettől kezdve kijavította az *m*-et *mert*-re. De nem mindenütt, s még a kötet közepe táján is találkozunk *m.* azaz *m pont*-tal. (A kötet közepéről lapszámot azért nem közlök, mert a lapszám ismételten el van tévesztve, s például a 137. lapnál meg kellene magyaráznom, hogy a helyes lapszám-e ez, vagy az elhibázott).

Töredék meghatározásnál, ha a töredékben előfordul az *m.*, ennek alapján gondolhatunk SZATHMÁR-NÉMETI Mihályra, mint szerzőre, a kolozsvári nyomdára, mint a nyomtatvány előállítójára, a XVII. század nyolevanas éveire, mint az előállítás idejére.

*s.* — azaz: nyomtatott kis *s* betű, utána *pont*. Az és kötőszó rövidebb *s* alakjának nyomdai jele. Használja — megfigyelésem szerint — GHÉL János bécsi nyomdász 1740-ben a *Keresztyen Seneca* című, 16 rétű, 10 + 160 + 6 lapos nyomtatványában, következetesen. Pl.: „jóságos, s. dicséretes” (44), „sötétes, s. álhatatlan” (46), „honnan jöttem, s. hová mégyek” (46), „nem lészesz s. nem is voltál” (52), „magához akarván csalni, s. maga hasznára fordítani” (99), „fel s. alá” (143) stb.

Az és rövidebb változatának nyomdai jelölése (írása) a XVI—XVIII., sőt a XIX. század első évtizedeiben is a 's, s betű előtte hiányjellel, mint az az, ez névelő, illetőleg mutató névmás rövidebb a', e' alakjának írásában, azzal az eltéréssel, hogy ez utóbbiaknál a hiányjel a betű mögé kerül. Ez a hiányjeles a', e' a *Keresztyen Seneca*-ban is megvan; a bécsi nyomda betűjelei között megvolt a hiányjel vagy a hiányjeles, egy betűtessen levő a', e', amelyeket nyilván a magyar szöveg szedéséhez és nyomásához metszett a bécsi GHÉL János. Hogy milyen okoskodás útján jutott el a nyomdász (— nézetem szerint a nyomdász, és nem a katolikus helyírás szerint elég pontosan író szerző —) ehhez a szokatlan s számomra eddig ismeretlen jelhez, nem tudom. Ennek a jól felszerelt, s szép betűkkel gondosan és precízen dolgozó nyomdának nem került volna különösebb fáradságába az egy talpon álló hiányjeles s-nek kimetszetése.

Mint hogy az *s.* használatára nem találok magyarázatot, beérem annak megállapításával, hogy az *s.* a bécsi GHÉL nyomda különös jellegzetessége 1740-ben, s ez a nyomdai vagy írási különösség döntő útbaigazításul szolgálhat töredék vagy impresszum nélküli nyomtatvány meghatározásához.

TRÓCSÁNYI ZOLTÁN

**Adalékok a Káldi Biblia történetéhez.** 1626-ban, harminchat évvel a KÁROLI *Biblia* megjelenése után látott napvilágot az első teljes katolikus bibliafordítás Bécsben, FORMIKA Máté nyomdájában. Fordítójaként KÁLDI György jezsuitát emlegetjük.<sup>1</sup> Egy teljes, saját kézzel írt kéziratát a budapesti Egyetemi Könyvtár őrzi.<sup>2</sup> Ez azonban lényegesen eltér a nyomtatott kiadástól, ami a kutatók számára sok találgatásra adott alkalmat. E titokra és a KÁLDI *Biblia* könyv- és nyomdatörténetére új fényt derítenek azok a kézirat-töredékek, melyek nemrég a váci Egyházmegyei Könyvtárban kerültek napvilágra.

Az értékes töredékeket Balthasar CORDERIUS Antwerpianus jezsuitának *Catena Patrum Graecorum in Sanctum Joannem* (Antwerpen, 1630) című munkájának kötet-táblája rejtette magában. Cím lapján két kézirat os bejegyzés olvasható.

Az első, a lap alján, a szerző sajátkezű dedikáló sora: „Reu.do in Chio Patris Georgio Forro Prov. Austriae Soc.tis Jesv Praep.to Provinciali Auctor DD.” A második a nagyszombati kollégium könyvtárosának, valószínűleg már a bekötés után tett bejegyzése: „Collegij Tyrnauiensis Soc.tis Jesu Catalogo Inscriptus 1632. L. C. 11.” A 23 × 34,4 cm nagyságú kötéstáblák erősen megkopott középkori hártyakódex lapjával voltak burkolva. A felfejtés ötletét a táblák kifeslett sarkainál mutatkozó magyar nyelvű nyomtatott és kézírásos szövegek adták. Eredményként a következő töredékek kerültek napvilágra:

1. Két darab, eredetileg egybetartozó pergamenlap, sűrű latin nyelvű, valószínűleg a XV. századból származó folyóírással. A lapok a kötéstáblák külső horítását szolgálták.

2. Egy plakátszerű, kézzel írt és kifestett feliratnak három könyvlap nagyságú részlete, mely latin hexametereket tartalmaz.

3. Töredékek, lapok XVI. századi könyvekből, nyomtatványokból (teológiai tárgyú szövegek, vizsgatételek, egy „*Panegyricus*” feliratú könyvlap klasszikus vonatkozásokkal telt latin szöveggel).

4. Négy ív (az áztatásnál lemaradt töredékekkel) a KÁROLI *Biblia* első kiadásából.

5. Kézírtos töredékek a szentírásból KÁLDI György írásával. Közöttük 14 darab nagyobb összefüggő szöveg és 9 elvágott, töredékes darabka. A szövegrészletek *Mózes harmadik könyvéből*, *Józsue*, a *Királyok második és harmadik könyvéből* és a *Bírák könyvéből* valók.

6. A nyomtatott KÁLDI *Biblia* 995. lapjának alsó kétharmada, 1063–64. lapjának közepe, 1113–14. lapjának alja és az 1115–16. lapjának felső fele kefelevonatban KÁLDI György kezevonásával végrehajtott korrektúrával. Ezek között az első féloldalas, a többi három kétoldalas nyomással.

A töredékeknek 5. és 6. szám alatt leírt csoportja alapján a KÁLDI *Bibliára* vonatkozólag a következő megállapításokat tehetjük:

A kézírás összehasonlítva az Országos Széchényi Könyvtár és a budapesti Egyetemi Könyvtár KÁLDI-kézirataival, minden kétséget kizáróan KÁLDI Györgyé. Ugyancsak ő végezte a kefelevonat korrektúráját, és tőle származnak a bejegyzések is.

A leírt kézíratos töredékek, akárcsak az Egyetemi Könyvtár fentebb idézett teljes KÁLDI-kézirata, tele vannak *javítgatásokkal*. Összehasonlítottuk a kétféle kéziratot a nyomtatott változattal és megállapítottuk, hogy a szentírás-fordítás szövege KÁLDI György keze alatt szerves fejlődésen ment át. Világosan látszik, hogy az Egyetemi

<sup>1</sup> RMK. I. 551.

<sup>2</sup> A. I. sz. negyedréti kötet. Múlt századi kötésben a szentírás egyes könyvei a hagyományos sorrendben, nem pedig a másolás időrendjében vannak összekötve.

Könyvtár kéziratanak javított szövege betűről-betűre azonos az általunk leírt töredékek alapszövegével. Viszont a töredékeknek helyesírásban is javított változata került át a nyomtatásba. Tehát KÁLDI György a nyomtatáshoz újra lemásolta és lényegesen átjavította az első kéziratot.

A leírt töredékekből megállapítható továbbá, hogy a második kézirat a nyomdász kezébe került, aki erről végezte a KÁLDI *Biblia* szedési munkáját. A töredékek szövegében mindenütt piros ceruzával, helyenként tintával jelzéseket találunk. A nyomtatásba kiszedett sorok végét függőleges vonással, a lapok első felében a hasábok végét körbe írt kereszttel, a lapokat végző hasábok utolsó szótagját pedig szögletes zárójellel zárta. Egyik-másik lapon a sorokat megszámoztta.

Végül a kefelevonat töredékei is érdekes adatokat nyújtanak a XVII. század nyomda- és könyvtörténetéhez. KÁLDI György igen gondosan átnézte és kijavította a bibákat. Korrektúraajzlésai alapján a javítások mind átkerültek a nyomtatott kiadásba. Sőt a németajkú nyomdász egy-két rövid, nehezen olvasható megjegyzését is felfedezhetjük a lapok szegélyén (elvétve a kéziratban is!). Mindez a kefelevonat eredetisége mellett tanúskodik. Ezenkívül KÁLDI kezevonásával találunk még más bejegyzéseket is, és ezek már nem tartoznak a bibliafordítás szövegéhez. Ezek: „Evangelium Sz. János 10. részében. Az időben monda Jesus a' Farisaeusoknak: — —” „Quinquagesima Vasárnap. Epist. 1 Corinth. 13. Atyámfiai. Ha — —”. Nyilvánvaló, hogy ezek a bejegyzések az istentiszteleti célra, a vasárnapokra és ünnepekre kijelölt szentírási részeket, az úgynevezett perikópákat vezették be. Miért jelölte meg ezeket KÁLDI a szentírásfordítás kefelevonatában?

KÁLDI György életrajzírója, RÉVAI Sándor írja, hogy a források egyöntetűen KÁLDI-nak tulajdonítják a bibliafordítás után három esztendővel Bécsben *Az Evangeliumok es Epistolak* címmel megjelent perikópás könyvet.<sup>3</sup> Ezt az irodalomtörténet a végén található tíz, az egyházi év nagyobb ünnepeire szóló ének miatt tartja számon,<sup>4</sup> és összeállítójának a költségeket fizető, nevével a címlapon szereplő BARANYI Péter győri kanonokot említi. Összevetve a kefelevonat idézett bejegyzéseit ezzel a könyvcskével, megállapíthatjuk, hogy KÁLDI György maga végezte a nyomtatásra való előkészítést. De nem készített új kéziratot, hanem a *Biblia* kefelevonatát jelölte ki a nyomdász, RICTIUS (RICKHES) Mihály számára, aki három évvel előbb FORMIKA Máté mellett a *Szent Biblia* nyomtatásán is dolgozott. E könyv sajtó alá rendezésének értelmi szerzője tehát KÁLDI György, bár ezt a dicsőséget a kor szokása szerint a nyomdász magára vállalja: „... Mint hogy Isten kegyelméből, a' Szent Bibliát ... magyarra fordítva láttam, sőt annak ki nyomtatásában munkálkodtam-is, azt alítottam... , hogy kedves dolgot cselekedném az Isten igéje hirdető igaz tanítóknak, ha az szerént magán ki nyomtatnám a' Vasárnapokra és Innepekre szolgáló Evangeliumokat és Epistolákat: a' végre hogy ne fáradozna ki-ki azoknak a' Bibliából-való ki-keresésében és le-írásában...”<sup>5</sup>

Az eddigiekben felsorolt állításainkra az ismertett töredékek közvetlen bizonyítékot nyújtanak. A következőkben új megvilágításba szeretnők helyezni a KÁLDI *Biblia* régi titkát, a fordító kérdését. A kutatók ugyanis kezdettől fogva töredékes nyomokra és a jezsuita rend hagyományára támaszkodva azt állítják, hogy a katolikus

<sup>3</sup> RÉVAI Sándor: *Káldi György életrajza, Biblia-fordítása és Oktató intése*. Pécs, 1900. 25. l. Forrásokként idézi a következőket: SZÖRÉNYI, KATONA, TANNER, ALEGAMBE, HORÁNYI, STOEGER, DE BACKER-SOMMERVOGEL. — A perikópás könyvet SZABÓ Károly I. 575. sz. alatt írja le.

<sup>4</sup> Vö. ALSZEGHY Zsolt: *A tizenhetedik század*. Bp. 1935. 163. l.

<sup>5</sup> Az idézett mű bevezetéséből.

bibliafordítás első elkészítője SZÁNTÓ ARATOR István volt, akinek munkáját részben átvette, részben folytatta harminckett évvel fiatalabb rendtársa, KÁLDI György.<sup>6</sup>

A szentírásfordítás gondolata SZÁNTÓ ARATOR István levelezésében 1574-től kezdve kísérhető nyomon.<sup>7</sup> ROSTY Kálmán azt állítja, hogy fordítását 1588-ig be is fejezte: „... mert ez évben a megyeyesi országgyűlés által rendjével együtt kiüzetvén, azóta barangoló és zaklatott életet folytatott.”<sup>8</sup> Maga SZÁNTÓ egyetlen reánkmaradt munkájának, a *Refutatio Alcorani*-nak kézírata elején a befejezett szentírásfordításról emlékezik meg: „... Postquam domine Jesu, rex invictissime, sacra biblia tua, ... magno et diuturno labore, in Ungaricum sermonem transtulisssem, et ab innumeris haecreticorum corruptelis vindicasssem, casu incidi in Alcoranum fabulosum librum mohametianorum ...”<sup>9</sup> Ebből világos, hogy a szentírásfordítás Znióváralján készen volt. Az idézett előszóból azt is megtudjuk, hogy 1605-ben BOCSKAI hajdú s a velők szövetségű törökök feldúlták a znióváraljai jezsuita rendházat, és a romok között vezetett SZÁNTÓ negyvenévi munkája: „... amissis bonis omnibus et scriptis quadraginta annorum ...”. Ebből a mondatból a kutatók általában azt a következtetést vonják le, hogy a romok között a szentírásfordítás is elpusztult.<sup>10</sup>

SZÁNTÓ Znióváraljáról Olmützbe menekült, és itt a hivatalos rendi névsor elfoglaltságának a szentírásfordítást jelöli meg.<sup>11</sup> Ezt tanúsítja az olmützi rendház *Historia domus*-ában található nekrológ is: „... Biblia sacra ... ex hebraeo, Graeco, Latinoque textu, et Sanctorum Patrum citationibus in Hungaricum Sermonem vertit, in eoque opere cum iam novi Testamenti libros Hungarica lingua texeret vivendi, et scribendi finem fecit ...”<sup>12</sup> Tehát 1612-ben az *Újszövetség* fordítása közben éri a halál. Idézett kutatóink mindezek alapján SZÁNTÓ znióváraljai kéziratát elpusztultnak vélve lemondanak róla és feltételezik, hogy Olmützben, hatvanhároméves korában előlről kezdte a fordítást.<sup>13</sup> Erről azonban ismertetett forrásaink nem szólnak. A jezsuiták rendi hagyománya pedig KÁLDI-t tartotta SZÁNTÓ szellemi örökösének.

KÁLDI György szentírásfordítói működéséről az első adatunk 1605-ből van, tehát SZÁNTÓ kéziratának eltűnése évéből. A budapesti Egyetemi Könyvtár említett

<sup>6</sup> ROSTY Kálmán: *Póiló adatok a magyarhoroni Jezusársaság könyvészetéhez 1711-ig*. Magyar Könyvszemle, 1881. 227–239. l. — TIMÁR Kálmán: *Szántó (Arator) István irodalmi terve*. Irod.tört. Közl. 1930. 34–42. l. és 161–174. l.

<sup>7</sup> 1574. július 15-én Bécsből POSSEVINÓNAK írt levelében említi először. Figyelemre-méltó, hogy 1580. február 20-ától a kolozsmonostori rendházban SZÁNTÓNAK előljárója a lengyel WUJEK Jakab, aki a lengyel szentírásfordítást készíti. — 1582. október 19-én AQUAVIVA rendfőnöknek írja, hogy szeretne szabadulni terhes beosztásától, „... quo liberius et quietius meis concionibus et lectioni sacrae scripturae vacare possim”. 1599. február 13-án a rendfőnök Rómából felszólítja SZÁNTÓT, hogy a bibliafordítás kiadása ügyében tárgyaljon a bécsi tartományfőnökkel. — 1600. május 28-án SZÁNTÓ Bécsből kéri AQUAVIVÁT, hogy a bibliafordításhoz engedjen számára nyugodtabb beosztást és helyezze Znióváraljára. — 1604. március 20-án AQUAVIVA már ezen az új helyén értesíti SZÁNTÓT, hogy a szentírásfordításhoz szükséges pápai megbízatást megkérték számára. — Mindezeket a leveleket egyúttal találjuk SZITTYAY Dénes munkájában: *Szántó István levelezése*. A szerző e kiadattal munkájának kefelevonatát és a levelek fotokópiáját a Tudományos Akadémia kéziratrárában használtam.

<sup>8</sup> I. m. 228. l.

<sup>9</sup> Vö. TIMÁR i. m. 172. l.

<sup>10</sup> Így ROSTY i. m. 228. l.

<sup>11</sup> 1607-ben így: „In Collegio Olomucensi ... P. Stephanus Arator vertit Biblia in idioma Hungaricum”. *Catalogus Provinciae Austriae*. A pannonthalmi könyvtárban. (Dr. PETRUCH Antal főiskolai tanár szíves közlése alapján).

<sup>12</sup> TIMÁR Kálmán: *Szántó (Arator) István nekrológja*. Irod.tört. Közl. 1930. 84–86. l.

<sup>13</sup> ROSTYRA támaszkodva így vélekedik FRAKNÓI Vilmos is. (*Egy magyar jezsuita a XVI. században*. Szántó István élete. Kath. Szle, 1887. 431. l.)

vaskos kéziratkötetében KÁLDI ugyanis minden könyv után beírta az írás befejezésének dátumát. Az *Újszövetséggel* kezdte! Tehát azzal a résszel, aminek fordítása közben — az olmtüzi *Historia Domus* nekrológja szerint — SZÁNTÓ 1612-ben meghalt. Az *Újszövetség* első könyvét 1605. október 20-án fejezte be. KÁLDI a nyomtatott bibliához írt *Oktató Intésében* megjelöli a fordítás elkezdésének időpontját: „... Erdélyben Gyula-fejvárat, a Bochkai István támadása-kor, 1606. esztendőben, Mindszent havának tizen-egyedik napján az igaz Bibliának fordításához kezdettem...”<sup>14</sup>

Ezt az évszámot azonban elírásnak vagy sajtóhibának tartom. Ha 1606 helyett 1605-öt olvasunk, a hónap és nap meghatározás szépen összeegyeztethető a kézirat legrégibb dátumával. 1605-ben „mind-szent havának tizen-egyedik” napjától, vagyis október 11-étől október 20-ig — összevetve a többi szentírási könyv rövid írási idejével — éppen elkészülhetett az *Újszövetség* első könyvével.

Erőltetettnek érezzük ROSTY Kálmán érvelését. Ő elfogadja az *Oktató Intés* 1606-os évszámát, viszont az Egyetemi Könyvtár Kéziratának időmeghatározásait téveseknek tartja. Mert: 1606. október 11. és 1607. március 15-e (a kézirat befejezésének dátuma) között csupán öt hónap telik el; ilyen rövid idő alatt KÁLDI nem készíthette el a fordítást; egyébként is: „Az Intésben az 1606-os datum nem annyira a kezdés napja, mint a Bocskai-féle támadás kitörése...”. Az 1605–1607-es évek KÁLDI számára is a zaklatott számkivetések ideje volt. A bibliafordítást csak 1607 és 1612 között készíthette. Csupán 1612-ben találkozhatott SZÁNTÓVAL. „Mindebből — írja ROSTY — következtetni merem, hogy Arátornak, a törődött veteránnak találkozása a buzgó Káldival erre biztatólag hathatott a mű kiadását illetően, hátrahagyott kéziratái pedig tán útmutatás gyanánt is szolgálhattak a szöveg javításában. Mert hisz Ballagi szerént is az egyetemi Káldi ex. a nyomtatott műtől... oly tetemes és lényeges eltéréseket mutat, hogy egészen más fordításnak mondható’...”<sup>15</sup>

Az Egyetemi Könyvtár kéziratának dátumai és helymeghatározásai arról tanúskodnak, hogy KÁLDI rendkívül gyors ütemben dolgozott, és ezért munkája csupán másoló tevékenység volt. Másfél hónap alatt, 1605. december 9-re, Gyulafehérvárott már elkészült az egész *Újszövetséggel* (nyomatásban 272 lap!). Utána nekilátott az *Ószövetségnek* és tizenkilenc nap múlva, december 28-án már készen volt a *Genezissel*. Valamennyi könyvének végén megtaláljuk az időjelölést, a hely már ritkább. Gyulafehérvárott 1606. május 23-án fejezte be a *Kronikák első könyvét*; 1606. október 3-án már *Izaiás könyvé*n is túl volt. Itt rövid szünet következik. Okát pontosan ellenőrizhetjük a köztörténetből: erre az időre esik ugyanis a jezsuitáknak BOCSKAI által történt száműzetése Erdélyből. KÁLDI 1606. novemberétől megfordul Nagybányán, Szatmáron, Homonnán, majd Lengyelországon és Bécsen keresztül Olmützbe megy.<sup>16</sup> A már idézett *Catalogus Provinciae Austriae* alapján is követhetjük főbb állomáshelyeit. Ezekben az években KÁLDIRÓL a következőket jegyzi fel: „1605. in Januario. In Transylvania Coll. Claudiopolitanum. P. Georgius Kaldi Concionator ordinarius, Confessarius externorum, admonitor, consultor, P. Spiritualis, Confessarius Collegii. — 1606. In Transylvania Monostorini (Kolozsmonostor). P. Georgius Kaldi. Admonitor, Consultor a 12. Febr. 1604. Confessarius et Spiritualis. — 1607. In Collegio Olomucensi. P. Georgius Kaldi Professor casuum, Confessarius studiosorum, in necessitate Germanorum Coadjutorum confessarius.” Tehát 1607-ben a hivatalos rendi névsor szerint is Olmützben találjuk KÁLDIT. Ezzel — ROSTY Kálmán véleményével szemben — igazolva van az első fordítás-

<sup>14</sup> *Oktató Intés* 7. l.

<sup>15</sup> I. m. 230. l. — BALLAGI megjegyzése: Nyelvtud. Közl. II. 44. l.

<sup>16</sup> Ezekről a helyekről ROSTY is tud, csupán Olmützbe való eljutását teszi — adatok híján — 1612-re. I. m. 230. l.

kézirat dátumainak hitelessége. Mert a következő részt, *Jeremiás könyvét* — a kényszerű szünet után — 1607. január 10-ére készítette el. Utána, január 21-én *Ezekiel könyvének* végén jelezte munkahelyét is, Olmützöt. Február 4-én, *Ozeds könyvének* végén megjegyezte, hogy éppen azon a napon töltötte be a harminnegyedik életévét. Március 15-én pedig elkészült az egész fordítással.

Az első könyv befejezésétől egy év és öt hónap telt el, és KÁLDI elkészült a reánk maradt teljes kézírral. Tekintve nyugtalansággal, sok helyváltoztatással telt életét, és figyelembevéve az egyes szentírási könyvekre eső rendkívül rövid időt, azt kell mondanunk, hogy az első kézirat nem fordítás, hanem másolás. Az apróbetűs, egyenletes, szép kézírás — a javítgatások ellenére sem mondható a fordítás lehetőségein törődő ember munkájának. Ezek a javítgatások és betoldások inkább stilizáló, szépítő jellegűek.

Másolt szövegről látszik tanúskodni a *helyesírás* is. Összehasonlításunkhoz figyelembe vettük mind a három szövegváltozatot: az 1605–1607-es kéziratot, az általunk bemutatott töredékeket és a nyomtatott szöveget. Az első változat egy régebbi helyesírásra vall. A másolás alapjául szolgáló szövegnek helyesírási sajátosságait KÁLDI az első kéziratba átvette. Innét részint továbbmásolta a töredékek szövegébe, részint a másolásnál rögtön javította. A töredékek szövegét a nyomtatás előtt helyesírási szempontból is átnézte, és igen gondosan, mindvégig következetesen átjavította. Ezt a rétegződést néhány példával így szemléltethetjük:

Hang	Az 1605/7-es kéziratanban	A töredékekben	A nyomtatott szövegben
C	ceremoniákban	ceremoniakban (c javítva: cz)	Czeremóniakban
J	raitam helien melliet	raitam (i javítva: j) helyen mellyet	rajtam helyen mellyet
V	uereben uitetett	uérében (u javítva: v) uitetett (u javítva: v)	vérében vitetett
Č	parantsolta tsinala	parancsolta (s javítva: h) csinála (s javítva: h)	parancholta chinála
Palatális hangok:	mint hogj töruenniel tenierni	minthogy töruennyel tenyéryni	mint-hogy törvényyel tenyéryni

Ugyanez a rétegződés észlelhető egy-két apróságnál a szóhasználat és szófűzés tekintetében is. Például az első kézirat következetesen „kedig”-et használ, míg a másodikban és a nyomtatott szövegben mindig „pedig” szerepel. Az első változat „a<sub>3</sub>hol”-ját a töredékekben különírva másolja: „a<sub>3</sub> hol”, de a „j”-t a javításnál kihúzza, és helyébe a hiátus vesszőjét írja; így a nyomtatásban már ez szerepel: „a’ hol”. Az első kézirat „teelőtted”, „teueled” kifejezését a töredékekben különírva másolja, de a „te” név-

mást helyes nyelvérzékkel kihúzza, és a nyomtatásba már csak ez kerül: „elötted”, „veled”. Mindezt következetesen megteszi. Tehát a szövegek helyesírási és nyelvi sajátosságai is nagy valószínűséggel a másolás mellett tanúskodnak.<sup>17</sup>

Az eddigiekből világos, hogy KÁLDI a szentírásfordítás szövegét kétszer is lemásolta, és a másolatokat gondosan átjavította. Egészen kézenfekvő a feltevés, hogy a másolás alapjául SZÁNTÓ ARATOR István fordítása szolgált. KÁLDI 1604-ben a vágsellyei rezidenciában a praefectus scholarum tisztét tölti be. A közelben csak Znióváralján voltak jezsuiták, és ezekkel megvolt az állandó kapcsolat. Nem üres feltevés, ha az elmondottak alapján azt állítjuk, hogy KÁLDI ekkor jutott hozzá SZÁNTÓ kéziratához. Úgy látszik, hogy az idős SZÁNTÓ már itt segédjének választhatta harminckét évvel fiatalabb rendtársát. KÁLDI a znióváraljai rendház pusztulása idején már Erdélyben, Kolozsmonostoron, majd Gyulafehérvárott tartózkodott és itt nekilátott a másolásnak, javítgatásnak. Egy év múlva Olmützben már együtt találjuk SZÁNTÓVAL, a magyar szentírás hivatalos rendi fordítójával, és a másolás hátralevő részét vele egy fedél alatt fejezi be. A rendi névtárból tudjuk, hogy a magyar szentírásfordítás SZÁNTÓ halála évében, 1612-ben már a cenzorok kezében volt.<sup>18</sup> Ebből következtethetünk a második kézirat keletkezési idejére. 1607 és 1612 között — bizonyára SZÁNTÓ útmutatásait is figyelembe véve (ennyiben helytáll ROSRY állítása) — elkészítette a végleges szöveget.

Együttműködésüknek ellentmondani látszik KÁLDI egy megjegyzése az *Oktató Inlésben*: „... A mi rendünkün-valo Istenben le-nyugott Pater Stephanus Arátor, sok esztendeit nagy munkával fáradozt a Bibliának Magyar nyelvre-való fordításában; Én azt nem tudván, ... Erdélyben ... az igaz Bibliának fordításához kezdettem, és Istennek kegyelméből végbe vittem ...”

KÁLDI-nak ezzel a megjegyzéssel nem lehetett célja SZÁNTÓ érdemeit homályosítani. Ezt nem is tehetette, mert a fordítás nagyarányú munkája az egyházi felsőbbség és a rendi előjárók tudtával és megbízásával történt. Ezt láttuk SZÁNTÓ levelezésében és a hivatalos rendi névjegyzékben. KÁLDI mint munkatárs szerepelhetett a közvélemény előtt; majd 1612 után mint SZÁNTÓ szellemi örököse. Az is biztos, hogy a szerzői érdemet ez a kor is, de a rendi munkafegyelem is más szemmel tekintette. Egyébként is tizenégy esztendő telt el SZÁNTÓ halálától a nyomtatott bibliafordítás megjelenéséig. Ezalatt az eredeti fordító érdemeit, úgy látszik, a kiadás körüli munkálatok háttérbe szorították.

Ugyancsak ellentmondásba ütközünk az olmützi *Historia Domus* hivatalos nekrológjának egy megjegyzésében, mely szerint SZÁNTÓ héber, görög és latin szöveg alapján dolgozott; sőt a szentírástudomány teljes apparátusával még a *Vulgata* előtti, az egyházatyák írásaiban idézetek által megőrzött latin szövegtöredékeket is figyelembe vette. Ezzel szemben a három, egymásból kialakult szövegváltozat (a törlések és javítások figyelembevételével) azt bizonyítja, hogy a fordító szorosan ragaszkodott a hagyományos és általánosan használt latin nyelvű szentírászsöveghez, a *Vulgata*hoz. A héber nyelvű *Mazoréta*-szöveg és a görög nyelvű *Septuaginta*-fordítás olyan kifejezései, melyek a *Vulgata*-hoz viszonyítva többletet jelentenek, nem szerepelnek a magyar fordításban sem. Viszont a *Vulgata*nak többletei mindenütt megvannak a KÁLDI-féle szövegben.<sup>20</sup>

<sup>17</sup> Bizonyításunk akkor lenne egészen megnyugtató, ha módunkban lenne KÁLDI kezétől származó, az 1605-ös év körül íródott szöveget is figyelembe venni. Így nem számolhatunk azzal a lehetőséggel, hogy az első kézirat és a nyomtatás között eltelt húsz év alatt KÁLDI helyesírása is megváltozhatott.

<sup>18</sup> A *Catalogus Provinciae Austriae* az 1612–3. években a gráci kollégiumban FORRÓ Györgyöt és KÁLDI Mártont nevezi meg, mint akik a magyar szentírásfordítás felülvizsgálásával hivatalosan voltak megbízva.

<sup>19</sup> I. m. 7. l.

<sup>20</sup> A gondos szövegkritikai összevetés LIPTAY György munkája.



Egyébként SZÁNTÓ is 1600. május 28-án Bécsből Rómába, AQUAVIVA generálisnak írt levelében azt vallja, hogy a trienti zsinat által jóváhagyott *Vulgata*-szöveg szerint szándékszik a szentírást tolmácsolni: „... Cuperem hanc ultimam vitae meae partem quae superest, contemplationi et meditationi verbi Dei consecrare et primum Sacra Biblia iuxta vulgatum editionem a Sancto Concilio Tridentino approbatam, in ungaricum sermonem transferre...”<sup>21</sup>

Befejezésül visszatérve a dolgozatunk alapjául szolgáló értékes töredékekhez, még egy megjegyzést kell tennünk. A szentírástudomány neves XVII. századi, Bécsben működő professzorának, az antwerpeni Balthasar CORDERIUS művének kötéstáblája rejtette magában töredékeinket. CORDERIUS viszont a címlap aljára ajánlást írt FORRÓ Györgynek, aki tizennyolc évvel előbb Grácban KÁLDI György testvérel, Mártonnal előjárói részéről a magyar bibliafordítás elbírálásával volt megbízva. FORRÓ György könyve számára, 1630-ban bizonyára a bécsi nyomdász könyvkötő-műhelyében éppen a szentírásfordítás kéziratából, kefelevonatából készítették a kötéstáblát, mely könyvtárakban vándorolva számunkra érdekes irodalom- és nyomdatörténeti adalékokkal szolgál.

HOLL BÉLA

**Martinovics Ignác levele Tertina Mihályhoz, az *Ephemerides Budenses* szerkesztőjéhez.**<sup>1</sup> WALDAFFEL József „*A hazai hírlap- és folyóiratirodalom történetéhez*” c. cikkében említett tett arról, hogy TERTINA Mihály, az *Ephemerides Budenses* (*Ephemerides Politicae et Litterariae*) első szerkesztője valamilyen akadémiai terv érdekében, MARTINOVICS ösztönzésére levelezést folytatott.<sup>2</sup> Ez, az említett budai újság 1790-ik évi, első évfolyamának 20. számából derült ki. Ebben ugyanis egy magát „Tibiscanus Anonymus”-nak nevező szegedi fizikus<sup>3</sup> levelét olvashatjuk, amelyben arról értesít, hogy örömmel fogadta a tudományok fejlesztése céljából alakítandó tudós társaságnak a tervét, melyet TERTINA MARTINOVICS buzdítására javasolt neki. Arra nézve azonban, hogy miben állott e téren MARTINOVICS kezdeményező szerepe, nem kaptunk választ, pedig ez is kiderül az újság egyik korábbi számából.<sup>4</sup>

Az *Ephemerides Budenses* első évfolyamának 15. számában rátaláltunk arra a levélre, amelyet MARTINOVICS intézett TERTINÁHOZ, és amelynek hatására a szerkesztő a huszadik számban említett levelezést megindította. Ez volt az az ösztönzés, amelyre a szegedi fizikus levele utalt.

A levelet, amelyet TERTINA a budai újság „*Litteraria*” című rovatában tehát le is közölt, MARTINOVICS 1790. május 7-i dátummal írta Lembergől, ahol – mint ismeretes – ebben az időben egyetemi tanárként működött. Közvetlenül TERTINA Mihályhoz címezte, akit talán személyesen is ismert teológus korából. (TERTINA később kilépve az egyházi rendből, a budai gimnázium tanára lett; 1790. április elején pedig latin nyelvű újságot indított *Ephemerides Budenses* címmel.) MARTINOVICS hozzá intézett

<sup>21</sup> SZITTYAY i. m.

<sup>1</sup> BENDA Kálmán szerkesztésében megjelent eddig „*A magyar jakobinusok iratai*”-nak II. és III. kötete. MARTINOVICSNAK e levele, amely arról tanúskodik, hogy 1790-ben a magyar jakobinusok későbbi vezére egy magyar tudós társaság érdekében levelezést folytatott és másokat is ösztönzött, kiadásban és az irodalomban ismeretlen.

<sup>2</sup> Magy. Könyvszle, 1930. 76. l.

<sup>3</sup> WALDAFFEL József szerint valószínűleg SZABLIK István piarista feltalálóról van szó. I. m. 77. l.

<sup>4</sup> Ezzel kapcsolatban meg kell jegyeznünk, hogy az *Ephemerides Budenses* példányai könyvtárainkban nem teljesek. Az itt említett 15. szám pl. az Egyetemi Könyvtárból hiányzik, a 20. szám pedig az Országos Széchényi Könyvtárban hiányos; éppen az idézett szegedi levél nincs meg benne.

levelében egy magyar tudós társaság felállításának szükségességéről ír. A külföldi példákra és arra hivatkozik, hogy a magyar tudósok — akiknek száma, szerinte, nem csekély — sokkal hatékonyabban tudnák a tudományokat művelni, ha tudós társaságba egyesülének. Arra kéri TERTINÁT, hogy a pesti egyetem tanárainak segítségével nyerje meg az előkelőket egy Királyi Tudós Társaság felállítására gondolatának. Azt reméli, hogy azok a magyar tudósok (magát is közéjük számítva), akik eddig külföldre kényszerültek küldeni tudományos eredményeiket, a Magyar Tudós Társaság megalakítása után már a magyar névnek szereznek dicsőséget. A levél végén felajánlja saját közreműködését, és ígéretet tesz arra, hogy amennyiben létrejön a társaság, ő is megküldi majd részére új tanulmányait, amelyek közül néhányat fel is sorol.

A levélben említett „*Monatliche Früchte einer gelehrten Gesellschaft in Hungarn*” WINTERL Jakab József kiadványa volt, amely szintén akadémiai tervekkel függött össze. Szerkesztője olyan tudós társaságot akart létrehozni, melynek célja a természettudományok rendszeres művelése lett volna. A vállalkozás azonban megbukott, a folyóiratból mindössze egy szám jelent meg.<sup>5</sup> MARTINOVICS azonban, úgy látszik, mégis emlékezett rá hat évvel később is.

MARTINOVICS Ignác e levele azt bizonyítja, hogy 1790-ben, amikor BESSENYEIVEL és RÉVAYVAL az élen oly sokan fáradoztak egy magyar tudós társaság létrehozásán, MARTINOVICS is gondolt ilyenre, és a budai újság szerkesztőjére e cél érdekében ösztönző hatással volt. Főleg a természettudományok műveléséről beszélt (mint ahogy abban az időben maga is még főleg azokkal foglalkozott), de megemlékezett a társadalmi tudományokról is. Arról, hogy e kezdeményezés milyen további visszhangra talált, nincs tudomásunk, csak azt tudjuk, hogy eredményesség szempontjából nem volt szerencsésebb a többinél: ez is csak terv és „jámbor szándék” maradt.

A levél szövege a következő:

„Doctissimo Dom. Ephemeridum Latinarum Scriptori Michaeli Tertina, Archi-gymnasii Budensis Professorum Adiuncto Regio Ignatius Iosephus Martinovich Physicae Experimentalis, et Mechanicae in Regia Galiciae Universitate Leopoliensi Professor Publicus Ordinarius Salutem dicit plurimam!

Quam salubre foret, ut sub hac memorabili Patriae nostrae Epocha, quae animorum consensum plus quam unquam excitavit, etiam ipsae Scientiae novas figerent radices Tu ipse, Vir Eximie, una cum reliquis Patriae Nostrae Litteratis perspicies Viris. Non minus Te quoque latere potest Scientias potissimum excoli, si Societas aliqua Virorum Eruditorum, quorum non exigium in Patria nostra numerum habemus, in unum conspiret, et per Regiam auctoritatem, confirmata, se totam ad extollendas Scientias naturales et philosophicas more exterarum Societatum adplicet. Quare Te hisce lineolis rogandum duxi, ut nacta occasione, hocce opus summae utilitatis futurum, cum Viris, quos in Regia Universitate Pestiensi habemus omnino Eximios, conferas, qui facile Procures Nostros, qui Rem Litterariam omni tempore egregie promoverunt, eo adducent, ut Vota Nostra ad erigendam unam Regiam Scientiarum Societatem, in Patria florituram, consentiant.

Iam An. 1784. aliquos egregios privatae huiusmodi Societatis cum summa animi mei voluptate legi fructus, inscriptos: *Monatliche Früchte einer gelehrten Gesellschaft in Hungarn Brachmonat. Pest und Ofen. 8vo.* Scio praeterea in Patria Nostra plures et in Universitate ipsa, et in aliis degere Urbibus et Locis Viros, qui excitati tali laudabili Instituto, Inventa Mathematica, Physica, Chemica, Mineralogica, Botanica, Oeconomica,

<sup>5</sup> L. DEZSÉNYI Béla: *A magyar hírlapirodalom első százada. (1705–1805).* Bp. 1941. 48. l. és ZUBER Marianne: *A hazai németnyelvű folyóiratok története 1810-ig.* Bp. 1915. 58. l.

etc. quae nunc una mecum ad Exteros mittere coguntur, Actis Nostrae Societatis Hungaricae insererent, quaeve ubi per totam Europam Orbi Erudito innotescerent, fama et utilitate eorum permotae Exterae Academiae, suas illis Bibliothecae turmatim auctum irent, atque ita reforescentis omni ex parte Hungarici Nominis gloria a similibus Eruditis conatibus maiora in dies caperet incrementa Res Patriae Nostrae Litteraria perveniremusque felicibus avibus hoc etiam in genere ad illum honoris et aestimationis gradum, quem sibi ob huiuscemodi studia Itali, Galli, Russi, Sueci, Angli, Saxones, Borussi, hoc praesertim Eruditissimo aevo, iure merito vindicarunt.

Ego etiam omni diligentia, quamvis extra carissimam mihi patriam constitutus, huic Patrioticæ Societati meas singulis annis mitterem novas Meditationes, quarum plures, uti 1. *Novum quoddam Micrometrum*, in quo imperfectio ex cochlearum constructione evitatur, et usus ad tubos Astronomicos ostenditur. 2. *De Altitudine Atmosphaerae* ex refractione Luminis horizontali determinata. 3tio Machina ad scindendum Tabacum cum maximo temporis compendio, et commoditate destinata orbi erudito iam innotuere. Aliae vero hoc anno in Göttingii Jenensis Professoris Opere Periodico (*Taschenbuch für Scheidekünstler, und Apotheker Auf das Jahr 1790*) et Crellii Chemicis Annalibus continentur, ut 1) *Versuche über das Knallgold*. 2) *Bemerkung über das Bernsteinsalz mit Salzkersaure*. 3) *Chemische Untersuchung des Galizischen Berggold*.

Denique habeo adhuc sequentia, quae inveni, et nostrae in Hungaria erigendae submitterem Scientiarum Societati: 1) Machinam ad triturandum destinatam, quae iam in magna Polonia cum optimo effectu introducta, existit, et tantum per diem triturat, quantum per tres dies quatuor equi perficiunt. Spatium exiguum duarum orgyarum quadratarum occupat: stramen illico a granis separat, et unus homo, pondere 12 librarum per vires facile superato, in rota incedendo calcet, illamque in motu conservat. Huius machinae modulum exacte constructum in meo, ut ipsemet anno superiore vidisti, habeo Musaeo. 2) Inveni novum Antliae Pneumaticae genus, quo totus, ut coram Te produxi, exacte ex vasis extrahi possit aer. Usus haec machina habet sequentem: a) Evacuatis Vasis ab aere, sine Mercurio ad laborem peragendum, adhibito, possunt aeres vitriolicus, acidi nitri, acidi salis, spathosus, alcalinus, etc. in Vasis huiusmodi facile colligi, et examinari. b) In vacuis huiusmodi Vasis exactius materia caloris, et fluidum Electricum analysi Chemicæ subiciri possunt, quam si fluida ista per aerem subtiliorem, in vacuo Boyleano penetrantia, colligantur. Fluida haec, dum per aerem transeunt, cum hoc lege affinitatis connectuntur, et cum aeris naturam non satis noscimus, nos etiam naturam caloris, vel fluidi Electrici exacte determinare non possumus, nisi in vacuo exacto Experimenta capiantur. Ita plane res haec in Physica se habet, ut resolutio duarum incognitarum per unam aequationem. 3) Habeo paratum opus: *Chemische Zergliederung des Galizischen Wasserbleys*. 4) *Prüfung der Schenlischen Versuche über die Luft, und Feuer*.

Haec ego omnia, Latino vel Hungarico idiomate conscripta, Eidem mitterem Societati. Montes Carpaticos omni anno visitarem, et nova ibidem reperta Phaenomena etiam communicarem. Fac ergo, ut et meis, et aliorum Patriae Eruditorum votis satis fiat. Vale. Scribebam Leopoli in Academicis Aedibus 7. Maii. 1790."<sup>6</sup>

KÓKAY GYÖRGY

<sup>6</sup> *Ephemerides Budenses*, 1790. 15. sz. 156—158. l.